

ри. Дискусія щодо привілеїв була продовжена на з'їзді народних депутатів СРСР, який відбувся у травні–червні 1989 р. Депутати створили спеціальну комісію Верховної Ради СРСР для перегляду привілеїв, що ними користувалися певні категорії населення. Депутати-реформатори дійшли висновку, що саме зрівнялівка в оплаті праці номенклатури, невисока заробітна плата породжували привілеї, бо необхідно було якось підтримувати тих, хто виконував важливе державне завдання. Вони вважали, що проблему можна вирішити економічним шляхом, через підвищення заробітної плати радянським чиновникам.

Відповідно до рішення ЦК КПРС, від 1 жовтня 1989 р. заробітна плата партійних чиновників значно зросла. У цьому вбачали спосіб збереження привабливості партійної роботи. Комісія, яку очолював Є. Примаков, рекомендувала ліквідувати Четверте управління Міністерства охорони здоров'я, що обслуговувало верхівку партійного та державного апарату. Рада міністрів СРСР ухвалила постанову про його ліквідацію в жовтні 1989 р.

2. Повсякденне життя населення.

У той час, як партійно-державна номенклатура боролася за владу та користувалися привілеями, населення жило своїм повсякденним життям, не пов'язаним із визначними подіями загальнодержавного значення, офіційними публічними церемоніями. Для інтелігенції, робітників, селян, чиновників найнижчого рівня воно зводилося здебільшого до вирішення побутових проблем.

Повсякденне життя сільських і міських жителів мало свої особливості. Умови життя міських жителів помітно змінювалися під впливом науково-технічної революції. У нього проникали нові стандарти життя. Неодмінними атрибутами повсякденного життя стали телевізори та радіоприймачі. Розширилася мережа будинків побуту, салонів краси, ателье пошиття модного одягу тощо.

Селяни щоденно працювали у своїх підсобних господарствах, від яких значною мірою залежав їхній добробут.

Зміни в повсякденному житті населення України були пов'язані з новими інформаційними можливостями, які давало радіо та телебачення. Значна частина часу тепер використовувалася для перегляду теленерадач. Молодь відкривала для себе світ завдяки поширенню портативних транзисторних радіоприймачів.

Зросла потужність домашніх радіоприймачів, що давало можливість слухати зарубіжні радіопередачі. Виникла цікава суперечність: радянська влада налагодила масове виробництво теле- і радіоприймачів для ведення комуністичної пропаганди, але саме завдяки їм громадяни могли слухати передачі західних радіостанцій, які повідомляли інформацію, заборонену в СРСР. Одним із сюжетів радянських карикатуристів став образ людини, яка, притуливши вухо до радіоприймача, намагається почути «ворожий», за визначенням офіційної пропаганди, голос.

Прикметною в цьому зв'язку є стаття «Конфлікт», опублікована в газеті «Радянська Україна» 30 січня 1965 р. У ній змальовано батька, який, бажаючи знати 177

Київська футбольна команда
«Динамо». 1964 р.

чимало часу витрачалося на перегляд футбольних матчів та інших спортивних змагань. Мільйони людей захоплювалися перемогами футболістів київського спортивного клубу «Динамо» та інших улюблених команд.

Найпоширенішим і доступним видом розваг було кіно. Відвідування кіно-театрів стало частиною повсякденного життя.

Влада заохочувала населення до масової передплати періодичних видань, які були важливим способом впливу на його свідомість. Багато сімей одержували одночасно по кілька газет і журналів. Чимало людей захоплювалися колекціонуванням популярних книжок, постійно відвідували книгарні, створювали домашні бібліотеки.

У період «холодної війни» радіо, телебачення та преса часто повідомляли про гонку озброєнь, можливість ядерної війни, що впливало на свідомість людей і формувало стан тривожності.

У 1970-х роках набули популярності вокально-інструментальні ансамблі (ВІА). Майже кожна школа прагнула мати свій ансамбль, а школярі захоплювалися грою на електрогітарах. Багато дітей і молоді відвідували творчі колективи та студії, що діяли при міських і сільських будинках культури, спортивні та музичні школи. Молодь захоплювалася також колекціонуванням платівок, слухала модну музику.

Біля приймального пункту.
1970-і роки

правдиву, на його думку, інформацію, щовечора слухає радіо «Свобода», і сина, який щоразу вимикає радіоприймач, бо там «брешуть».

Використання побутових приладів, зокрема холодильників, істотно змінювали умови життя. З'явилися нові форми обслуговування населення, важливе значення мало відкриття в магазинах відділів кулінарії, де можна було придбати різноманітні напівфабрикати.

Завдяки телебаченню спорт вийшов за межі стадіонів. У 1970–1980-х роках

Батьки доручали дітям виконання різних обов'язків, пов'язаних із побутом, зокрема здавання в спеціальні пункти приймання скляного посуду, оскільки молочні продукти та інші різноманітні товари продавались у скляних пляшках. Невід'ємним атрибутом того часу стали стихійні (нелегальні) ринки, де можна було придбати модні речі, яких не було в магазинах.

Повсякденне життя кожної соціальної верстви мало свої особливості, було пов'язане з тими соціально-економічними процесами, що відбувалися в державі.

3. Моральний стан радянського суспільства.

Мораль — це система уявлень про добро та зло, норми та оцінки, що регулюють поведінку людей. Одним з атрибутів держави, створеної комуністами, була комуністична мораль. Основні її засади були викладені в програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом КПРС. Ці принципи названі «моральним кодексом будівника комунізму». Серед них — відданість справі комунізму; добросовісна праця на благо суспільства, колективізм і товариська взаємодопомога; гуманне ставлення та взаємна повага між людьми: людина людині друг, товариш і брат; чесність і правдивість, моральна чистота, простота і скромність у суспільному й особистому житті; нетерпимість до ворогів комунізму.

КПРС уважала формування комуністичної моралі одним із головних напрямів своєї діяльності. Принципи комуністичної моралі поширювали всіма засобами радянської пропаганди, на них будували систему навчання та виховання в школі, вищих навчальних закладах. На утвердження цих принципів партійне керівництво спрямовувало діяльність своїх організацій і трудових колективів.

Однак люди бачили, що партійні керівники різних рангів порушують принципи комуністичної моралі. У реальному житті існувала суперечність, яку неможливо було подолати: справжня мораль не могла бути утверджена в тоталітарному суспільстві, побудованому на класових підходах, обмеженні свободи слова, репресіях, страхів. Так, принцип правдивості, проголошений у моральному кодексі будівника комунізму, був несумісний із політикою партії та практикою суспільного життя в Радянському Союзі. Люди знали, що за слово правди, яке не збігалось з позицією правлячої партії, вони могли бути суворо покарані. Партія сама визначала, що і як дозволялося критикувати. У цьому зв'язку поширився конформізм — пристосування до існуючих порядків, безапеляційне визнання встановлених норм і правил поведінки, безумовне схиляння перед авторитетами. Водночас часто особа мала свою думку, яку вголос не висловлювала.

Потворними явищами радянської дійсності були культ особи та волюнтаризм перших осіб, які суперечили принципам як загальнолюдської, так і декларованої комуністичної моралі. Громадяни на власному досвіді переконалися, що М. Хрущов, який викрив певну частину злочинів сталінщини, був нетерпимим до тих думок, які не збігалися з його власними, уважаючи, наприклад, що тільки він знає, які художні картини треба малювати чи які танці танцювати. Минуло небагато часу — і газети та журнали зарясніли хвалебними статтями про нього. Микиту Хрущова змінив Леонід Брежнев, який відзначався пристрастю до нагород.

історичне джерело

Про суспільну атмосферу, яка формувалася на тлі захоплення Л. Брежнева нагородами, згадував П. Шелест: «Серед партійного активу, народу, серед кадрових військовиків, фронтовиків було багато несхвальних відгуків на адресу Брежнева. Але найсумніший і найстрашніший бік справи: усі, присутні на врученні "заслужених зірок", несамовито аплодували... А яка шкода і гіркі наслідки від цього всього можуть бути, потрібно лише задуматися».

Цей факт підтверджував, що в закритому тоталітарному суспільстві носії найвищої влади порушують моральні принципи. У тогочасному суспільстві існувала подвійна мораль: у вузькому колі однодумців люди говорили одне, а з трибуни — інше.

Поведінка громадян розглядалася винятково в руслі ідеологічної боротьби. Партія проголошувала високі моральні принципи, водночас маніпулюючи людьми, використовувала їхню залежність і родинні зв'язки у своїх політичних технологіях. Класичним прикладом цього є лист матері поета В. Симоненка до ЦК компартії України, у якому вона нібито просить захистити добре ім'я її сина, комуніста, у зв'язку з тим, що його вірші та щоденники передають закордонні радіостанції. Лист був використаний як засіб засудження устами матері поета факту оприлюднення за кордоном його щоденника. При цьому вона запевнила, що все, що мав її син, «дала йому радянська влада», визнала, що він міг «де в чому помилятися», а тому просила взяти до уваги її «щиросердну заяву». Хоча мати знала і розуміла, що її син писав правду.

Продовжувалася аморальна практика примушування українських письменників до зречення своїх поглядів і публічного каяття. Вони повинні були зрозуміти, що коли покаються, то можуть бути помилувані і, навпаки, якщо наполягатимуть на своєму, — будуть покарані.

Примушування до написання покаєнних листів і їх опублікування було насильством над людською мораллю, своєрідним моральним терором, що використовувався як засіб тиску на українську інтелігенцію.

Досить часто з метою морального тиску на письменників використовували їхніх колег, які змушені були «викривати» ідеологічні «помилки» своїх побратимів по перу. Через багаторічний тиск на свідомість багато людей утрачали здатність критично мислити, ставали сліпими виконавцями волі правлячої верхівки, були готові схвалювати будь-які рішення влади.

Моральну атмосферу 1960–1980-х років значною мірою визначала пам'ять про масові репресії та голодомор, які були проявом небаченої в історії аморальності. Люди, які пережили ці трагедії або знали про них з розповідей очевидців, не могли вірити моральним гаслам КПРС.

Разом із тим із часів Великої Вітчизняної війни в народній пам'яті збереглося багато прикладів високої моралі. Зразки справжньої моралі вони бачили також на роботі, у побуті, у колі сім'ї, дізнавалися про них із творів літератури, театру, кіно. Багато громадян своїм відповідальним і чесним ставленням до праці та людей виявляли високу мораль. Свій моральний обов'язок виконували громадяни, які виступали на захист прав людини, української державності, мови, культури, чинили опір репресіям і свавілля чиновників.

Осередками моральності були передусім школа та сім'я, де прищеплювали поняття про добро та зло, давали уроки моральної поведінки. Багато учнів допомагали ветеранам війни та праці, пенсіонерам, інвалідам, У процесі такої діяльності формувалися високі моральні якості школярів.

Партія визнавала тільки соціалістичний патріотизм, справжня любов до рідного краю нерідко оголошувалася проявом «буржуазного націоналізму», а інтернаціоналізм як принцип комуністичної моралі був прикриттям зросійщення населення України.

Справжньою перевіркою на моральність для радянського суспільства стала *окупація Чехословаччини в серпні 1968 р.* Аморальним було вже те, що радянська пропаганда виправдовувала агресію інтернаціоналізмом як принципом комуністичної моралі. КПРС організувала в трудових колективах акції масового за-судження дій чехословацьких керівників, які розпочали проведення реформ у своїй державі.

Радянські танкісти на вулицях Праги.
1968 р.

Моральний кодекс будівника комунізму втратив те значення, яке надавалося йому в 1960-х роках. Натомість повсюдно спостерігалися такі антиподи декларованої комуністичної моралі, як пристосуванство, кар'єризм, пияцтво, злочинство.

Поширеним явищем стали крадіжки державного та колгоспного майна. Чимало працівників підприємств уважали, що вони не крали, а «брали» те, що було на їхньому робочому місці: інструменти, сировину, готові вироби тощо. Для них стало звичкою принести щось із роботи додому. Вкрадені речі нерідко виносили через прохідну підприємств. Цих людей називали «несунами». Селянин знаходив для себе виправдання крадіжок із колгоспного поля в тому, що це була земля, яку більшовики насильно відібрали в його родини. Те, що він брав із колгоспного поля, селянин уважав компенсацією за неналежно оплачену працю. Крім того, через недбалість, недосконалість техніки, погані умови зберігання значна частина врожаю втрачалася. До того ж влада постійно нав'язувала переконання, що колгоспне — це його. Виходило, що він крав сам у себе. Цю суперечність намагався збагнути В. Симоненко у вірші «Злодій», у якому розповідається про селянина, якого затримали за те, що він крав «свій труд». Описуючи ці «парадокси доби», поет з боєм запитує: «Чому він злодій? З якої речі? Чому він красти нішов своє?» Описані явища були породженням радянської суспільно-політичної системи.

Водночас багато людей намагались у своєму повсякденному житті дотримуватися високих моральних принципів. Завдяки цьому навіть у тоталітарному суспільстві були збережені загальнолюдські цінності. Традиційна народна мораль та загальнолюдські цінності забезпечували функціонування суспільства на рівні повсякденного життя.

Є. Гурав. Несуни. 1960-і роки

працюємо з документами

- Прочитайте вірш С. Галябарди «Великдень» і поміркуйте, чи можна описане явище вважати частиною повсякденного життя селян

радянської доби. Спробуйте дати відповідь на запитання, які поставив поет у цьому творі.

Зимова ніч, осліпла і чужа,
Руками страху стискає горлянку.
Несу шнурок, як мертвого вужа,
Іду до скирти красти горохлянку.

А поруч — тиха материна тінь, —
Панчохи вкруг чобіт, щоб не скрипіли, —
О, як я йти і нині не хотів,
Та мусів, бо корова ще не їла.

Ще вчора мати вчила «Отче наш»,
«Не вбий! І не вкради!» — казав за нею.
Чому це так? Чия у тім вина,
Що нині йду злодійською стернею?

Мовчала ніч, лиш самотній пес
Десь завивав на схудлий жовтий місяць.
...Я рвав солому, і на цьому місці
Так захотілось, щоб Христос воскрес.

перевірте свої знання

1. Чому становище партійно-державної номенклатури в СРСР характеризується як привілейоване?
2. Охарактеризуйте статус персонального пенсіонера в СРСР.
3. Подумайте, чи могло радянське суспільство існувати без пільг і привілеїв. Обґрунтуйте свою відповідь.
4. Як ви розумієте поняття *повсякденне життя*?
5. Які зміни відбувалися в повсякденному житті в 1960–1980-х роках?
6. Що визначало моральний стан радянського суспільства?
7. У чому ви вбачаєте суперечності морального стану радянського суспільства?
8. Які явища повсякденного життя в середині 1960-х — на початку 1980-х років ви вважаєте аморальними?
9. Чому, на вашу думку, принципи комуністичної моралі не були масово втілені в життя?
10. Кого ви вважаєте носіями загальнолюдської моралі в радянському суспільстві?

§ 21. КУЛЬТУРА В СЕРЕДИНІ 1960-х — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х років

- Пригадайте, які зміни відбулися в культурі 1950-х — першої половини 1960-х років.
- Визначте мету та зміст політики КПРС у сфері культури. Як політика впливала на стан культури?

1. Освіта.

У 1960–1980-х роках освіта була підпорядкована завданням комуністичного будівництва. Необхідно було подолати відставання порівняно із Заходом, тому влада збільшувала видатки на освіту. Будувалися нові школи та дитячі садки. Однак зміст освіти постійно контролювався комуністичною партією. Головним завданням освіти було формування комуністичної свідомості школярів. В умовах СРСР управління освітою в Україні здійснювалося з Москви — єдиного адміністративного й ідеологічного центру. Спочатку приймалися нормативно-правові акти на загальносоюзному рівні, а потім вони дублювалися в союзних республіках. Радянське керівництво намагалося охопити різними видами освіти найширші верстви населення.

З 1966 р. розпочалося впровадження обов'язкової середньої освіти. До шкільних предметів фізики та біології були включені розділи з кібернетики і генетики, які раніше були заборонені. Вивчалися нові предмети «Суспільство-знавство» та «Основи радянської держави і права».

У 1972 р. Центральний комітет КПРС і Рада міністрів СРСР ухвалили постанову *«Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та подальший розвиток загальноосвітньої школи»*. Положення про загальну обов'язкову середню освіту було внесене до Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. Однак не всі учні могли успішно опанувати програму, тому їх залишали на другий рік у тому ж класі. З метою досягнення запланованого результату запроваджувалися вечірня та заочна форми навчання. У ті роки вчителі не тільки навчали — вони були провідниками комуністичних ідей, виконували різноманітні доручення: читали лекції на підприємствах і в колгоспах.

У 1960–1980-х роках велике значення надавали трудовому вихованню учнівської молоді, що часто здійснювалось у формі допомоги підприємствам і колгоспам. Трудове навчання та виховання проводили також у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах. Підприємства повинні були надавати «шефську» допомогу школам. Були спроби перетворити школу на заклад з підготовки робітників масових професій. Шкільне виховання велося в жорстких ідеологічних рамках. Незважаючи на зусилля влади, сільські школи за умовами для навчання помітно відставали від міських.

Збільшувалася кількість профтехучилищ, які одночасно зі спеціальністю давали середню освіту. Однак у суспільстві створилися умови, за яких загальноосвітня школа намагалася спрямувати до профтехучилищ учнів, які мали низький рівень знань або ж були схильні до порушення навчальної дисципліни.

Віктор Шаталов

Партійно-державне керівництво розуміло, що шкільна освіта не задовольняє потреби суспільства. У цьому зв'язку розпочалася реформа загальноосвітньої та професійної школи, основні напрями якої були схвалені в 1984 р. Вони передбачали підвищення якості освіти, зміцнення її матеріально-технічної бази, удосконалення управління галуззю. Однак реформа не передбачала справжньої демократизації шкільного життя, не враховувала національні потреби.

Незважаючи на панування авторитарно-бюрократичної системи, більшість учителів сповідувала гуманістичні ідеали, працювала творчо та самовіддано.

Молодий учитель фізики Сахнівської школи **Олександр Захаренко** (згодом — директор) разом з учнями будував і запускав повітряні кулі, моделі літаків і ракет. Завдяки цьому фізика стала цікавим і улюбленим предметом школярів. Він почав упроваджувати навчально-контролюючі машини, які допомагали вивчати матеріал. У школі працював кіоск без продавця, у якому можна було придбати шкільне приладдя. На кожному предметі була вказана ціна, учень міг вибрати потрібну річ і залишити за неї гроші. Вивчати досвід цієї школи приїжджали педагоги з Німеччини, США, Канади, Китаю, Японії.

Донецький педагог **Віктор Шаталов** розробив технологію інтенсивного навчання, у якому важлива роль належала наочно-схематичним засобам — «опорним сигналам». Він викладав матеріал у вигляді малюнків і схем, що значно полегшувало його засвоєння. Книжки В. Шаталова видавалися в багатьох країнах світу. Серед його учнів чимало кандидатів і докторів фізико-математичних наук.

У 1960–1980-х роках школа була засобом зросійщення населення України. КПРС проводила політику «вдосконалення» вивчення російської мови в школах УРСР. Це призвело до того, що в обласних центрах і столиці України переважна більшість шкіл була переведена на російську мову навчання. Наприклад, у Донецьку, де половину населення становили українці, не залишилося жодної української школи. Зросійщенню української школи сприяла таємна постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР (травень 1983 р.) «Про додаткові заходи щодо вдосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх навчальних закладах союзних республік». Керівництво УРСР відреагувало на цю постанову підвищенням заробітної плати вчителям російської мови на 15 %. У школах із російською мовою навчання учнів звільняли від вивчення української мови за письмовими заявами батьків.

Чимало проблем було у вищій школі. Багато талановитих юнаків і дівчат не могли з першої спроби вступити до вищого навчального закладу. Одночасно з набуттям фахових знань студентам прищеплювали марксистсько-ленінський світогляд. З вищих навчальних закладів витіснялася українська мова.

Невід'ємною частиною студентського життя була участь у будівельних загонах під час літніх канікул, праця на полях і в садах. Саме там відбувалося їхнє трудове загартування та зароблялися перші трудові кошти.

Незважаючи на численні проблеми освіти, існує думка, що рівень знань, які надавала радянська школа, перевищував показники багатьох розвинутих країн.

2. Стан науки: здобутки та проблеми.

Партійно-державне керівництво СРСР надавало важливого значення розвитку науки, без якої було неможливо стати світовим лідером і поширювати вплив комуністичних ідей. Провідним науковим центром була Академія наук УРСР, підпорядкована Академії наук СРСР. Наукові установи АН УРСР функціонували в Києві, Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Львові, Одесі.

Під керівництвом академіка **Бориса Патона** в 1984 р. було проведено перше у відкритому космосі зварювання, різання і напилення металів. У найскладніші для науки часи вчений зумів порозумітися з владою, знайти компроміс, однак у питаннях, що мали загальносуспільне значення, він займав принципову та непохитну позицію. Наприклад, Б. Патон надіслав партійно-державному керівництву аналітичну записку про негативні генетичні наслідки для людини, спричинені забрудненням навколишнього середовища, згодом на засіданні уряду виступив із доповіддю про можливі негативні наслідки будівництва на території України атомних електростанцій.

Важливі наукові здобутки були досягнуті в конструкторському бюро «Південне» (м. Дніпропетровськ). Тут розроблялася ракетно-космічна техніка, тому наукові дослідження та імена вчених, які їх здійснювали, були засекречені. Ці мужні люди працювали в екстремальних умовах. У 1954–1971 рр. головним конструктором цього конструкторського бюро був **Михайло Янгель**. Конструкторське бюро «Південне» працювало передусім на оборонну промисловість, через що вище партійне керівництво приділяло йому пильну увагу. Якимсь М. Хрущов після відвідування конструкторського бюро «Південне» пожартував: «У нас виробництво ракет поставлено на конвеєр. Недавно я був на одному заводі й бачив, як там ракети виходять, ніби сосиски з автоматів».

Учені Інституту кібернетики АН УРСР у 1980-х роках розробили швидкодіючі обчислювальні системи. Вражаючим за масштабами був проект створення загальнодержавної автоматизованої системи управління народним господарством. Однак державне керівництво, побоюючись кардинальної перебудови методів господарювання, не підтримало його.

Важливе значення для України як аграрної держави мали здобутки сільськогосподарської науки. У Миронівському науково-дослідному інституті селекції і насінництва пшениці під керівництвом академіка **Василя Ремесла** були виведені нові сорти пшениці. Після усунення М. Хрущова з посади генерального секретаря ЦК КПРС розпочалася реабілітація генетики, однак переслідування цього наукового напрямку в попередні роки призвело до того, що радянська наука в цій галузі помітно відставала.

Одночасно продовжувалося зросійщення української науки. У 1970-х роках більшість наукових праць учених АН УРСР друкували російською мовою.

Михайло Янгель

ЕОМ четвертого покоління.
1980-і роки

Гуманітарні науки знаходилися під жорстким ідеологічним контролем. Будь-яка спроба вченого вийти за межі класового підходу могла вважатися злочином. Після «хрущовської відлиги» настали «заморозки брежнєвщини». Чимало істориків і філологів зазнали переслідування, відчули на собі дію «нових» методів політики в гуманітарній сфері, яку проводив секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчук. З бібліотек вилучалися праці, які вважалися «ворожими» або «шкідливими».

Усе більше політизувалася історична наука, яка використовувалася як засіб насадження комуністичної свідомості. Історики повинні були обґрунтовувати висунуті партійними ідеологами тези про «зближення націй» аж до їх злиття, про радянський народ як «нову історичну спільність». Однак і за таких умов були вчені, які намагалися правдиво висвітлювати історію України. Ідеологи КПРС вороже зустріли працю **Олени Апанович** «Збройні сили України першої половини XVIII ст.», яка вийшла друком у 1969 р. Згодом їй нагадали про «націоналістичні збочення» і звільнили з роботи. Така ж доля спіткала дослідника козацьких літописів **Ярослава Дзиру**. У 1972 р. був знищений увесь наклад праці **Костя Гуслистого** «Історичний розвиток української нації», яка з погляду правлячої партії була явно недоречною у зв'язку зі святкуванням 50-річчя утворення СРСР.

Країна ніби знову занурилася в атмосферу страху 1930-х років. Заборонялося вживати термін «український народ», згадувати про голодомор 1932–1933 рр., голод 1946–1947 рр., повстання проти радянської влади, національно-визвольні змагання за українську незалежність.

Помітною подією в культурному житті України стало створення «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 томах. Унікальність цієї праці полягала в тому, що в її написанні, крім професійних істориків, брали участь тисячі місцевих краєзнавців-аматорів. Це видання було важливе для поширення знань про рідний край.

Незважаючи на ідеологічний тиск та різні обмеження, у галузі гуманітарних наук були створені фундаментальні праці: «Українська радянська енциклопедія», «Радянська енциклопедія історії України», «Історія української літератури», «Історія української мови», «Історія українського мистецтва».

Однак суспільні науки використовувалися передусім для коментування та виправдовування політики партії. Не дозволялося навіть згадувати прізвиська науковців, які були репресовані в сталінські часи.

186 Кость Гуслистий

Отже, в умовах радянської політичної системи науковці не могли повністю реалізувати свої таланти. Народногосподарські проекти, які розроблялися прикладними науками, не забезпечували належного рівня екологічної безпеки, збереження та поліпшення стану річок, полів, лісів. Командно-адміністративна система негативно впливала на стан науково-технічного розвитку: обмежувала проведення дискусій, відкритий обмін думками, без чого наука не могла розвиватись успішно. Закритість радянської політичної системи спричинила ізоляваність радянської науки від світового наукового процесу.

3. Розвиток літератури.

Партія вимагала від митців оспівування комуністичного будівництва й переслідувала тих, хто насмілювався вийти за межі встановлених канонів.

Навіть в умовах ідеологічних обмежень і партійного диктату українська література збагатилася новими сюжетними та художніми знахідками.

У творчості **Павла Загребельного** провідною була історична тематика. Різні історичні епохи постають у його романах «Первоміст», «Смерть у Києві», «Євпраксія», «Роксолана», «Я Богдан», «Диво». Останній з них присвячений знаменитій Софії Київській, яка постає перед читачем у трьох часових вимірах: час спорудження храму (перша половина XI ст.); роки Другої світової війни, 1960-і роки. Провідна тема твору — людина та мистецтво.

Новими художніми відкриттями збагатилася творчість поета **Дмитра Павличка**. У збірці «Гранослов» (1968) виразно окреслилася його громадянська позиція. У ній органічно поєдналися філософські проблеми та реалії повсякдення. Радянські ідеологи насторожено зустріли цю збірку. Вагомим є внесок Д. Павличка в розвиток поетичної мови. Він показав широкі можливості сонета. У творчості поета 1970-х років вирізняють передусім збірки «Сонети подільської осені» (1973) і «Таємниця твого обличчя» (1979). Мелодика віршів Д. Павличка привернула увагу композиторів. Серед найвідоміших пісень, написаних **Олександром Білашем** на його слова, — «Два кольори», яка стала справді народною.

Новаторством позначена творчість **Івана Драча**, який у своїй поезії вийшов за межі традиційної образності. У його творчому доробку другої половини 1960-х — 1980-х років — поетичні збірки «Протуберанці серця» (1965), «Балади буднів» (1967), «Корінь і крона» (1974), «Шабля і хустина» (1981) та ін. У поемі «Чорнобильська мадонна» (1988) І. Драч порушив проблему катастрофи на ЧАЕС. У творі засуджуються державні діячі, дії яких призвели до трагедії. Його називають поетом-модерністом, який постійно перебуває в пошуку нових образів.

У творчості **Бориса Олійника** з новою силою зазвучали ідеї народної правди та моралі. Одним із ключових є образ матері («Пісня про матір»). Серед одвічних народних символів — хліб, універсальне значення якого поет розкриває одним словом — «уседержитель». У вірші «В оборону хліба» поет засуджує зневажливе ставлення до хліба, розкриває його значення в житті народу. Поет тепло згадує про вчителя історії у творі «У дзеркалі слова». На Чорнобильську катастрофу він відгукнувся поемою «Сім».

Символом національної гідності й творчого подвигу став **Василь Стус**. Поет навчався в Донецькому педагогічному інституті, учителював у м. Горлівці. Був відрахований з аспірантури за виступ у кінотеатрі «Україна» під час прем'єри кінофільму «Тіні забутих предків». Влада заборонила друкувати його твори, тому збірка поезій «Зимові дерева» вийшла друком за межами України. Василь Стус був

Дмитро Павличко

Василь Стус

Ліна Костенко

двічі засуджений. Своє життєве кредо він висловив у поезії «Як добре те, що смерті не боюсь я». На захист поета став російський академік А. Сахаров. У Пермських таборах В. Стус мужньо терпів перебування в карцерах, переслідування адміністрації, хвороби, у неволі він продовжував писати, але охоронці знищили його збірку «Птах душі». У 1985 р. німецький письменник Г. Белль висунув кандидатуру В. Стуса на здобуття Нобелівської премії.

Протестуючи проти жорстокості табірної адміністрації, поет оголосив голодування. 3 вересня 1985 р. поет помер. У листопаді 1989 р. відбулося перепоховання В. Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого в Києві на Байковому кладовищі.

В українській літературі цього періоду особливо помітна постать **Ліни Костенко**, поезії якої користуються великою популярністю і любов'ю читачів. Вершиною її творчості можна вважати історичний роман у віршах «Маруся Чурай», у якому історія України XVII ст. переплітається з оособистим життям героїні. Шлях цього твору до читача був тернистим і типовим для радянської системи. В офіційних рецензіях видавництва поетесі докоряли відсутністю «твердих ідейних позицій». Опублікування роману було затримане на кілька років. Він вийшов друком у 1979 р. і відразу привернув увагу читачів. Микола Бажан назвав цей твір «поемою про кохання і безсмертя». Вірші поетеси, заборонені цензурою, поширювалися «самвидавком». Видатним явищем в українській літературі стали збірки поезій Л. Костенко «Над берегами вічної ріки» (1977), «Неповторність» (1980), «Сад нетанучих скульптур» (1987). Творчості поетеси притаманні інтелектуальність та глибоке проникнення в таємниці людського буття. У часи випробувань Л. Костенко завжди була на боці правди. Вона підписувала листи протесту проти арештів української інтелігенції, була присутня на судовому процесі у Львові під час розгляду справи В. Чорновола.

З великою цікавістю та захопленням сприйняли читачі роман **Олеся Гончара** «Собор», опублікований у 1968 р. У ньому зображене життя робітничого селища над Дніпром, де зберігся собор, подібний до козацької дерев'яної церкви XVII ст. У своєму творі письменник виступив проти кар'єризму, браконьєрства й національного безпам'ятства, у його романі звучить протест проти руйнування храмів.

Партійна верхівка зустріла «Собор» вороже, відразу організувавши критичні рецензії та переслідування автора. Застосовувалися технології, відомі ще з 1930-х років: у засобах масової інформації з'явилися так звані «відгуки» робітників і селян, які у своїх «листах» обурювалися змістом цього твору, якого вони насправді не читали. Секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ватченко впізнав себе в негативному образі кар'єриста і «батькопродавця» Володьки Лободи, який уважав козацький собор «мотлохом» і збирався перетворити його на купу цегли. Голова КДБ Ю. Андропов назвав роман «Собор» політично шкідливим твором, «що пропагує елементи націоналізму, у спотвореному світлі зображує радянську дійсність».

У цей час набули популярності літературні твори Р. Іваничука, Ю. Дрозда, Е. Гуцала, Р. Федоріва та ін. Влада переслідувала багатьох письменників і літе-

ратурознавців за вигаданими звинуваченнями в «націоналізмі» і «антирадянщині». Були виключені зі Спілки письменників України І. Дзюба, М. Лукаш, В. Некрасов та ін. Зазнав поневірянь автор роману «Меч Арея» І. Білик. Перше видання цього твору вилучили з продажу, автора звільнили з роботи, заборонили друкуватися.

4. Формування опозиційних течій у культурі та реакція на них влади.

У СРСР була сформована одержавлена культура, яка знаходилася під постійним контролем компартії. Метод соцреалізму став панівним у радянській культурі. Темі революції, класової боротьби, соцбудівництва були обов'язковими для письменників, художників і кіномитців. Вони повинні були висвітлювати життя лише з позицій комуністичного світогляду. Цей метод заперечував свободу творчості. Компартія забороняла творчість, яка не відповідала вимогам соцреалізму.

КПРС проводила політику «зближення», «взаємодії», «інтернаціоналізації» національних культур. Контроль за процесами у сфері культури посилювався в 1970-х роках. Були прийняті постанови ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972), «Про заходи по дальшому розвитку кінематографії» (1972), «Про народні художні промисли» (1974), «Про роботу з творчою молоддю» (1976). Ці партійні рішення були обов'язковими для виконання.

Однак десятиліття терору не змогли знищити дух свободи. Українська творча інтелігенція чинила опір офіційному курсові у сфері культури, намагалася зберегти його національний зміст та право на свободу творчості. Протест проти партійно-державного контролю проявився виникненням опозиційних течій у культурі. На противагу офіційному мистецтву почало розвиватися альтернативне, яке часто існувало нелегально. Опозиційність українських письменників і митців виявилася у двох напрямках: по-перше, вона була тісно пов'язана з політичним дисидентством; по-друге, опозиційність проявилася як мистецький нонконформізм¹.

КПРС пильно контролювала кіномистецтво, яке вона вважала важливим засобом комуністичного виховання. В Україні працювали Київська, Одеська та Ялтинська кіностудії художніх фільмів. Більшість кінофільмів озвучували російською мовою. Отже, кіно було потужним засобом зросійщення України. Однак саме в кіномистецтві почав формуватися напрям, який руйнував канони соцреалізму, — українське поетичне кіно. Цей напрям в українському мистецтві започаткував фільм режисера **Сергія Параджанова** «Тіні забутих предків» (оператор Ю. Ілленко), знятий за однойменною повістю М. Коцюбинського.

Кадр із кінофільму «Тіні забутих предків»

¹ Нонконформізм — неприйняття пануючих у суспільстві поглядів, традицій.

Кадр із кінофільму «Криниця для спраглих»

Фільм створювався під впливом «відлиги» 1960-х років, яка сприймалася як друге українське відродження. Головні ролі виконали талановиті актори Іван Миколайчук і Лариса Кадочникова.

Яскравим представником українського кіно був **Юрій Ілленко**, який дебютував як режисер у фільмі «Криниця для спраглих» (сценарій І. Драча). Фільм заборонили, бо в ньому партійне керівництво виявило «серйозні недоліки», зокрема виявлено «заперечення ідеалів, якими живе народ радянської України».

У сценарії фільму «Звірте свої годинники», який написала Л. Костенко, члени політбюро ЦК побачили «антирадянський присмак»; у сценарії фільму «Київські фрески» (автор сценарію і режисер С. Параджанов) — прагнення «ствердити людську самотність», «душевну безвихідь».

Скарбницю поетичного кіно збагатив фільм Ю. Ілленка «Білий птах з чорною ознакою» (1970), відзначений на кінофестивалі в Москві (1971) та Сорренто (1972).

Національне мистецтво заперечувало політику уніфікації культур, пробуджувало національну свідомість, тому влада його переслідувала. Про це свідчить доля хору «Гомін», створеного в 1970 р. музикознавцем-фольклористом Л. Ященком. Керівництво Спілки композиторів України доповіло Київському міськкому КПУ, що репертуар хору обмежується старовинними піснями. Невдовзі Л. Ященко був виключений зі Спілки композиторів України за ідейну незрілість, що нібито веде до націоналістичних переконачень. Після цього хор «Гомін» припинив існування.

Політику заборон щодо української культури ілюструє історія платівки українських колядок, записаних у 1970 р. Після виходу платівки у світ чиновники побачили в ній «крамолу», тому увесь її тираж було знищено.

Реакцією на тематичну, жанрову та художньо-стильову обмеженість соцреалізму було неофіційне мистецтво, яке проявилось в авангардизмі й нонконформізмі. До цього напрямку належали одеські художники В. Хрущ, С. Сичов, Л. Ястреб та ін. У 1967 р. вони організували виставку своїх робіт на паркані Одеського оперного театру, почали проводити «квартирні виставки». Помітний вплив на мистецьке середовище м. Львова мав художник К. Звіринський. Він організував на своїй квартирі неофіційну мистецьку школу, яку називали «підпільною академією».

Неприйняття молоддю традиційних естетичних норм проявилось в рок-музиці, яка була частиною молодіжної культури. Своєрідним поєднанням поетичного та музичного мистецтва стала самодіяльна пісня, непідконтрольна владі. Комуністична влада жорстко критикувала нові течії в мистецтві, обмежувала їхній розвиток. Неформальними творчими групами постійно цікавилися партійні та правоохоронні органи, їхні учасники зазнавали переслідувань.

5. Суперечності в розвитку українського мистецтва.

У розвитку українського мистецтва спостерігалися суперечливі тенденції: з одного боку, митці мусли виконувати політичне замовлення керівної верхівки, а з іншого — шукали нові художні форми та засоби. Особливо помітною була суперечність між соцреалізмом і свободою творчості.

Розвиток українського мистецтва обмежувався і гальмувався державною політикою, яка проводилася в цій сфері. Діяли репертуарні та художні ради, які могли вилучати твори, що, на їхній погляд, за художній рівнем чи ідейним змістом не відповідали встановленим вимогам. Нерідко долю мистецького твору вирішували чиновники, які не знали мистецтва, не розуміли його природи і значення. Тому розвивалися передусім ті жанри, які не мали виразного національного змісту.

Митці прагнули суспільного визнання, яке вони могли здобути через участь у виставках і поширення своїх творів. Виставкова діяльність у СРСР здійснювалася та контролювалася державними органами. Художники не могли вільно продавати свої твори, бо держава встановила монополію на придбання мистецьких робіт. Кіномистецтво контролював Комітет з кінематографії УРСР, який розглядав і затверджував сценарії художніх, документальних, науково-популярних і навчальних фільмів.

У СРСР митці були об'єднані у творчі спілки. Держава сприяла творчості передусім тих митців, які були членами творчих спілок кінематографістів, композиторів, художників, письменників. Наприклад, Спілка художників України об'єднувала живописців, скульпторів, графіків, майстрів монументального, декоративно-ужиткового й оформлювального мистецтва, а також мистецтвознавців. Вона входила до складу Спілки художників СРСР. Ці спілки вважалися громадськими організаціями, однак насправді вони виконували волю партійно-державного апарату й часто використовувалися для приборкання непокірних. Водночас членство в спілці сприяло обмінові творчими здобутками, давало можливість брати участь у виставках, хоча при цьому обмежувало творчу індивідуальність художника. При спілці функціонував госпрозрахунковий виробничий комбінат, у якому митці могли реалізувати творчі задуми та поліпшити своє матеріальне становище. Члени творчих спілок мали значні привілеї. Застосовуючи тактику заохочень і покарань, партія через творчі спілки контролювала діяльність митців.

Україна, перебуваючи в складі СРСР, не могла здійснювати власну політику в галузі культури. Митці не мали можливості продемонструвати світові свої здобутки, бо «залізна завіса» відмежовувала їх від світових культурно-мистецьких процесів і призводила до ізоляції.

Поглиблювалася суперечність між формою та змістом мистецької творчості. Політичний режим допускав використання у творчості національних мотивів, але тільки тих, які не стосувалися драматичної історичної долі українського народу та соціально-політичних проблем його сучасного буття. Тобто народне мистецтво могло розвиватися або на засадах «соцреалізму», або ж відтворювати красу, яка не порушувала соціальні проблеми.

Досягаючи високої майстерності, митці водночас розуміли, що для творення справді українського мистецтва, їм необхідно проявити певну громадянську мужність.

Щоб зберегти право на творчість, митці часто змушені були поступатися своїми творчими принципами. Співаки, музиканти, актори досягали високої виконавської

майстерності, художники досконало володіли пензлем, однак тематичний діапазон був обмежений партійним контролем.

Суперечливість мистецьких процесів виявилася також у художній самодіяльності, яка стимулювалася комуністичною партією і набула масового характеру. З одного боку, вона сприяла піднесенню естетичного рівня громадян, виявленню талановитої молоді, з іншого — слугувала задоволенню політичних амбіцій правлячої верхівки та мала підтверджувати тезу про народний характер мистецтва.

«Зближення» і «розквіт» культур народів СРСР мав продемонструвати обмін їхніми культурними надбаннями. Типовими щодо цього були Дні літератури та мистецтва Білорусії в Україні та України в Білорусії, що проводилися в 1970-х роках. Такі заходи справді збагачували знання про творчі досягнення митців інших республік, однак вони також контролювалися й обмежувалися партійними органами. Так, під час гастролей у Києві Білоруського академічного театру ім. Янки Купали влітку 1974 р. до ЦК КПУ надійшла доповідна записка, у якій пропонувалося вилучити з репертуару одну з п'єс на тій підставі, що в ній висміювалися «окремі явища нашого життя».

Незважаючи на уніфікацію культури та регламентацію творчості, образотворче, хореографічне та оперне мистецтво, музика, театр, кіно досягли високого професійного рівня. Українські митці здобули успіх у публіки як у СРСР, так і за кордоном.

У 1970-х роках розвинулася й набула популярності українська естрадна музика, основоположником якої став **Володимир Івасюк**. Він написав понад 100 пісень, більшість яких виконував талановитий співак **Назарій Яремчук**. Життя автора надзвичайно популярної пісні «Червона рута» обірвалося за трагічних обставин: його знайшли мертвим у лісі під Львовом. Похорон В. Івасюка 22 травня 1979 р. перетворився на масову акцію протесту.

Високого рівня сягнуло українське вокальне мистецтво. Виконавською майстерністю глядачів захоплювали співаки Д. Гнатюк, М. Кондратюк, Є. Мірошниченко, А. Мокренко, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стефюк.

У репертуарі соліста Київського театру опери і балету **Дмитра Гнатюка** було понад 40 складних ролей: Остап («Тарас Бульба»), Микола («Наталка Полтавка»), Султан («Запорожець за Дунаєм»), Ігор («Князь Ігор») та ін. У його виконанні звучали популярні пісні того часу: «Рідна мати моя» П. Майбороди, «Два кольори» О. Білаша, «Києве мій» І. Шамо.

Цікава творча біографія **Анатолія Солов'яненка**. Він народився в Донецьку, навчався в політехнічному інституті, одночасно займаючись вокалом. Перебуваючи на стажуванні в Італії, став лауреатом конкурсу «Неаполь проти всіх». Згодом співав у Київському оперному театрі.

Новими творами збагатився український живопис. На цей же час припадає останній період творчості живописця **Миколи Глуценка**, художні полотна якого здобули європейське визнання. Уважають, що він створив понад 10 тис. картин.

Загальнолюдська тема боротьби добра і зла відображена у творчості української народної художниці, представниці школи «примітивного мистецтва» **Марії Примаченко**. Розквіт її творчості припадає на початок

1970-х років (картини «Весілля», «Роман і Оксана», «Галя на весілля запрошує»). У 1986 р. художниця створила «чорнобильську серію» картин.

Продовжував творчу роботу **Василь Касіял** — засновник графічної школи, що ґрунтується на засадах реалізму та народності.

Водночас художники В. Зарецький, А. Горська, Г. Севрук, П. Заливаха намагалися протиставити офіційному мистецтву свій оригінальний стиль.

У мистецькому світі відомі живописні твори **Миколи Дерезуса** з циклу «Степ», «Похід Святослава», «Голод. 1933 рік», «Портрет дружини в червоному».

Типовим прикладом мистецтва соцреалізму можна вважати картину І. Тартаковського «Ланка бригади Героя Соціалістичної Праці Г. Сірої».

Помітною подією до 1500-річчя заснування Києва стало відкриття пам'ятника засновникам Києва — братам Кию, Щеку, Хориву та їхній сестрі Либідь. Його автор — скульптор **Василь Бородай** — був відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка за пам'ятник партизанам-ковпаківцям у м. Яремчі Івано-Франківської області.

Цікаві мистецькі школи розвивалися в регіонах. Низку пейзажів, портретів, натюрмортів створив один із фундаторів закарпатської школи живопису Й. Бокшай. У напрямі пейзажного живопису творив закарпатський художник А. Кашшай («Карпатський краєвид», «Везуть дрова», «Свіжий день»).

М. Примаченко. Загроза війни.
1986 р.

М. Дерезус. Похід Святослава.
1982 р.

Пам'ятник засновникам Києва.
Скульптор В. Бородай. м. Київ

працюємо з документами

• Прочитайте та проаналізуйте уривок із щоденника П. Шелеста, дайте відповіді на запитання.

З якою метою П. Шелест запросив українських письменників на спільну розмову? Чому він обрав для неї прогулянку Дніпром, а не затишний кабінет?

Чому питання, які вони обговорювали, П. Шелест характеризував як «гострі» та «непрості»?

Які висновки про ставлення письменників до подій у Чехословаччині можна зробити на основі щоденника П. Шелеста?

У чому суть політики партії щодо творчої інтелігенції? Які конкретні заходи пропонував використати П. Шелест для впливу на письменників?

Чому П. Шелест уважав, що необхідно «допомагати» письменникам «розбиратися» в складних питаннях?

...Теплоходом по Дніпру відправилися в господарство «Тетерів» чоловік 35–40 письменників на чолі із секретаріатом Спілки письменників України на прогулянку й ділову неофіційну зустріч. Були відверті, але разом із тим і гострі запитання, бесіда проходила у взаємному розумінні всіх непростих питань. Потрібно в майбутньому більше мати з ними контактів, допомагати їм розумітися в складних питаннях зовнішньої та внутрішньої політики, соціальних, національних, духовних питаннях, безумовно, розумніше, тактовно направляти їхню творчу діяльність. Багато виникло запитань щодо подій у Чехословаччині — ця тема їх дуже цікавила й тривожила. Вважаю, що зустрічі в такій обстановці народжують взаємне довір'я і викликають на відверті розмови.

перевірте свої знання

1. У чому виражалось новаторство педагогічної діяльності О. Захаренка та В. Шаталова?
2. Який внесок зробив у розвиток науки Б. Патон?
3. Чому партія контролювала зміст гуманітарних наук?
4. Визначте мету та зміст державної політики щодо українського мистецтва.
5. Яку історичну працю одночасно писали тисячі авторів?
6. Назвіть найвідоміші енциклопедичні видання та узагальнюючі та наукові праці 1960–1980-х років?
7. Що, на вашу думку, гальмувало розвиток науки в СРСР?
8. Чому компартійна верхівка чинила тиск на автора роману «Собор»?
9. У чому полягає значення творчості Л. Костенко, Д. Павличка, І. Драча, Б. Олійника?
10. Який унесок у розвиток кіномистецтва зробив С. Параджанов?
11. Чому творчий шлях В. Стуса можна вважати подвигом?
12. Охарактеризуйте здобутки та суперечності українського мистецтва в 1960–1980-х роках.

§ 22. ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ

- Пригадайте, якими були причини зародження опозиційного руху.
- Поміркуйте, яку роль відігравала українська інтелігенція в розгортанні опозиційного руху.

1. Активізація опозиційного руху в середині 1960-х — на початку 1970-х років.

У середині 1960-х років активізувався опозиційний рух. Спроби Л. Брежнєва обмежити «вільнодумство», яке поширилося під впливом «хрущовської відлиги», викликали протест найсміливіших представників інтелігенції.

Інтелігенція, для якої «хрущовська відлига» була наче ковток свіжого повітря, уже не могла мовчки терпіти новий наступ тоталітаризму.

Опозиційний рух викликав занепокоєння Кремля. Намагаючись не допустити його поширення, радянська владна верхівка в 1965 р. звинуватила десятки людей в антидержавній діяльності — розпочалися арешти інакодумців.

Наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. було заарештовано кілька десятків представників молоді творчої та наукової інтелігенції. Серед них — літературний критик І. Світличний, мистецтвознавець Б. Горинь, художник О. Заливаха, літературознавець М. Косів, історик В. Мороз та ін.

Не було зроблено повідомлень про причини арештів, не висунуто публічних звинувачень. Спроби придушити рух дали протилежні результати. Репресії викликали інтерес суспільства до заарештованих і до проблем, які вони порушували. Україною прокотилася хвиля протесту. Було зібрано сотні підписів на підтримку заарештованих. Ці підписи були справжніми актами громадянської мужності. Із запитом про їхню долю до ЦК КПУ звертали-ся відомі митці — Л. Костенко, М. Стельмах, А. Малишко, Г. Майборода, С. Параджанов, авіаконструктор О. Антонов та ін., але відповіді так і не отримали.

Восени 1965 р. в новому столичному кінотеатрі «Україна» відбулася прем'єра фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Перед початком сеансу відбулася творча зустріч режисера та кінокритиків із глядачами. Після прем'єри на сцену вийшов літературний критик І. Дзюба. Він сказав, що це свято національного мистецтва затьмарене численними арештами й став називати імена заарештованих. Його підтримали В. Чорновіл і В. Стус. Це був перший відкритий виступ української інтелігенції проти арештів.

У грудні 1965 р. І. Дзюба надіслав лист на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та голови Ради міністрів УРСР В. Щербицького. У листі зазначалося, що національно-політичне становище України не відповідає її державному статусові, зафіксованому в конституції, що стан української культури й мови викликає глибоку тривогу, що не можна вдаватися до репресій щодо людей, які висловлюють свої погляди. До листа він додав свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій викрив політику придушення національно-культурних потреб українського народу.

Ті, хто найактивніше захищав заарештованих, самі зазнали репресій. Їх виключали з вищих навчальних закладів й аспірантури (В. Стус), звільняли з роботи (М. Коцюбинська, Ю. Бадзьо, С. Кириченко), відмовляли в захисті підготовлених дисертаційних робіт (Є. Пронюк), забороняли друкуватися. Репресії ще раз засвідчили тоталітарний антиукраїнський характер влади в Україні.

Судові процеси над учасниками опозиційного руху розпочалися у січні 1966 р. Перший процес відбувся в Луцьку, де на відкритому засіданні обласний суд розглянув справу В. Мороза і Д. Іващенко, звинувачених у проведенні націоналістичної агітації та пропаганди.

на думку вченого

«За задумом, — писав пізніше про ті події В. Мороз, — суди повинні були залякати й заморозити рух, як і на початку 1930-х років. 195

Вийшло навпаки: арешти і суди 1965–1966 рр. уперше показали всім, «скільки нас є» і хто ми. Справді, ці процеси були своєрідним парадом шістдесятників на очах України і всього світу».

В Івано-Франківську відбулися судові процеси над учителем М. Озерним і художником О. Заливахою, а в березні 1966 р. — у Києві та Львові. У середині квітня 1966 р. політичні процеси завершилися закритим судом над М. Осадчим, М. Зваричевською і братами М. і Б. Горинями у Львові. На цей процес приїхали з Києва І. Дзюба, І. Драч, Л. Костенко, М. Холодний та В. Чорновіл. Коли зарештованих вивели з будинку суду, їхні товариші влаштували маніфестацію. **В'ячеслав Чорновіл**, якого викликали на процес як свідка, заявив, що судові засідання оголошене закритим незаконно, а тому він відмовляється давати свідчення. Суд вирішив вивести його з приміщення під конвоем, ухваливши притягнути до кримінальної відповідальності. В'ячеслав Чорновіл описав судові процеси перших місяців 1966 р. в книжці «Правосуддя чи рецидиви терору?». Вона була надіслана П. Шелесту, голові Верховного суду УРСР, письменникам О. Гончару, А. Малишку, М. Стельмаху та ін. Книжка була перекладена російською мовою та надіслана до ЦК КПРС і московським дисидентам.

У документальній збірці «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”)», написаній у 1967 р., В. Чорновіл оприлюднив матеріали про заарештованих шістдесятників у 1965 р. Ця книжка була надрукована за кордоном, завдяки чому міжнародна громадськість дізналася про політичні переслідування в СРСР. Своєю позицією та публікаціями В. Чорновіл заявив про себе як пристрасний і послідовний борець за національно-культурні та громадянські права українського народу.

В'ячеслав Чорновіл народився на Київщині в сім'ї вчителів. Його батько та дядько зазнали переслідувань комуністичного режиму. Юнак навчався в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка, працював на Львівській студії телебачення. У 1963 р. переїхав до Києва, де мав намір займатися науковою роботою. Брав активну участь у діяльності Київського клубу творчої молоді. Був тричі ув'язнений за «антирадянську пропаганду».

Інтелігенція та студенти, які стали на захист української культури, почали збиратися в Києві біля пам'ятника Т. Шевченку. 22 травня 1966 р. там зібралося майже 150 осіб. Цей день був вибраний не випадково: саме в травні 1861 р. труну з тілом Кобзаря привезли до Києва, а звідти до Канева, де 10 (22) травня поета поховали на Чернечій горі. У маніфестації 22 травня 1966 р. брали участь А. Горська, І. Світличний, В. Лобко та ін. Звучали вірші Т. Шевченка, В. Симоненка, Л. Костенко.

196 В'ячеслав Чорновіл

Наступного року, незважаючи на «роз'яснювальну роботу», яку правоохоронні органи провели серед інтелігенції та студентів, біля пам'ятника зібралося ще більше людей. Увечері міліція заарештувала кількох учасників маніфестації. Майже 300 чоловік попрямували до будинку ЦК КПУ з вимогою звільнити заарештованих. Міліція спробувала розігнати демонстрантів водометами, але марно.

Будинок ЦК КПУ оточили вантажними автомобілями. Протистояння тривало майже до ранку.

історичне джерело

Спогади письменника І. Білика про демонстрацію в Києві 22 травня 1967 р.: «...22 травня 1967 року була битва біля пам'ятника Тарасу Шевченкові — ми влаштували демонстрацію, і нас намагалися розігнати. Організатор — молодий хлопець, аспірант університету казав: “Ми сюди прийшли без ножів і без обрізів, а нас називають бандитами! Давайте підемо всі демонстрацією пішки через Хрещатик до ЦК!” І ми пішли. А перед будівлею ЦК нас стали розливати водою. ...Найвитриваліші зібралися купою, узялися за руки і трималися, аж поки вийшов міністр внутрішніх справ Іван Головченко і сказав: “Хлопці, не робіть цього тут. Ходімо на площу Калініна, там домовимося. Я при вас випущу тих, кого затримали, тільки не стійте тут”».

У березні 1966 р. на адресу ХХІІІ з'їзду КПРС надійшов меморандум Українського національного фронту (УНФ) з вимогами припинити зросійщення населення України та переслідування української інтелігенції. В активі УНФ перебувало майже 200 осіб із Львівської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Донецької та інших областей. Його метою була агітація за вихід України із СРСР та створення самостійної демократичної держави. До складу УНФ входили З. Красівський, І. Губка, Г. Прокопович, М. Качур, Т. Ільницький та ін. Незважаючи на те, що УНФ проводив лише агітаційну діяльність, керівники цієї організації були засуджені на максимальні строки ув'язнення.

На формування опозиційних настроїв вплинула окупація Чехословаччини військами Варшавського Договору в серпні 1968 р. Серед інтелігенції, робітників, студентів і селян було чимало таких, які засуджували цю акцію. Реформи чехословацького керівництва вони сприймали як оновлення суспільства. Ті люди, які мріяли про свободу та справедливість, з надією сприймали звістки про те, що в Чехословаччині значно більше свободи слова та інших прав, аніж у СРСР. Критичне ставлення до чехословацьких подій було поширене серед молоді.

історичний факт

Після зустрічі першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста зі студентами та викладачами Київського університету ім. Т. Шевченка, що відбулася на початку вересня 1968 р., він отримав анонімний лист, у якому керівникові республіки докоряли за те, що він говорив неправду про події в Чехословаччині та становище в СРСР.

Комуністична влада прагнула всіма засобами припинити опозиційний рух. Працівники КДБ проводили профілактичні бесіди з молодими поетами, у віршах яких виявляли «націоналістичні» погляди. Вони також пильно стежили за поширенням «антирадянських» матеріалів. Під нагляд потрапляли громадяни, які давали іншим читати матеріали «шкідливого» змісту. Редактора газети з м. Дніпродзержинська В. Сіренка виключили з партії «за читання серед трудящих і

Алла Горська (справа) з батьками і сином

вахи. Ця мужня жінка морально й матеріально підтримувала родини політв'язнів. У вересні 1967 р. на процесі В. Чорновола у Львові А. Горська з групою киян висловила протест проти незаконного ведення суду, а наступного року підписала «Лист-протест 139» на ім'я керівників партії та держави з вимогою припинити незаконні процеси. Її викликали на допит у справі В. Мороза, але вона відмовилася давати свідчення. 28 листопада 1970 р. А. Горську було вбито в м. Василькові за нез'ясованих обставин. Її похорон перетворився на мітинг протесту.

Новою віхою опозиційного руху став журнал «Український вісник» (головний редактор — В. Чорновіл), який почав виходити друком у січні 1970 р.

У червні 1971 р. ЦК КПРС ухвалив таємну постанову «Про заходи щодо протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів», а в липні 1971 р. була прийнята аналогічна постанова ЦК КПУ. У ній найнебезпечнішими називалися такі праці: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Серед снігів» і «Хроніка опору» В. Мороза, «Лихо з розуму» і «66 запитань і зауваг інтернаціоналістові» В. Чорновола, «Собор у риштуванні» і «На свято жінки» Є. Сверстюка.

Дніпропетровський обком партії з метою припинення «самвидаву» зобов'язав міськкоми та райкоми партії підвищити відповідальність осіб, які обслуговують розмножувальну техніку, а обласному управлінню КДБ рекомендував «посилити контроль і вжити практичні заходи щодо відвернення спілкування іноземців... з вороже налаштованими й політично нестійкими особами...».

Євген Сверстюк

Протягом січня 1972 р. за звинуваченнями в шпигунській діяльності заарештували В. Чорновола, І. Стасів-Калинець, І. Геля, С. Шабатуру, М. Осадчого, І. Світличного, Є. Сверстюка, З. Франко, Л. Плюща, В. Стуса, а у квітні цього ж року І. Дзюбу. Влада жорстоко придушувала виступи діячів, які протестували проти арештів. Коли відомий український перекладач М. Лукаш звернувся до влади з пропозицією звільнити І. Дзюбу й посадити до в'язниці його, він був позбавлений роботи в редакції журналу «Всесвіт» із погрозою примусового лікування в психіатричній лікарні. У ті роки КДБ активно використовував ці медичні заклади для боротьби з дисидентським рухом.

молоді ідеологічно шкідливих віршів». Його неодноразово викликали на бесіди до правоохоронних органів, на квартирі провели три обшуки, під час яких вилучили рукописи творів, листи, статті, магнітофонні записи.

Одна з характерних рис опозиційного руху — взаємна підтримка його учасників. На захист заарештованих друзів рішуче стала художниця **Алла Горська**. Вона надіслала заяву прокуророві УРСР з приводу арештів, подала клопотання на захист художника О. Зали-

У червні 1968 р. уряд Чехословаччини під тиском віруючих легалізував греко-католицьку церкву. Перемога єдиновірців у Чехословаччині стала сигналом для віруючих Української греко-католицької церкви. Вони почали звертатися з листами та заявами про повернення їм храмів, надання права на проведення служб, визнання УГКЦ легально діючою релігійною організацією.

1 серпня 1975 р. Радянський Союз підписав Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Це означало, що Кремль формально погоджувався з нормами про дотримання прав людини та визнавав політичні свободи. Отже, порушення цих прав означало, що СРСР не виконує взяті на себе міжнародні зобов'язання. Спираючись на міжнародні гарантії, дисиденти почали відкрито відстоювати права та свободи громадян. У травні 1976 р. академік А. Сахаров скликав прес-конференцію, на якій оголосив про створення Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод у СРСР. Вона мала намір отримувати від громадян інформацію про порушення цих статей і ознайомлювати з нею громадськість та уряди країн-учасниць Гельсінкської наради.

У листопаді 1976 р. утворилася Українська Гельсінкська група (УГГ). Її засновниками стали письменник-фантаст О. Бердник, генерал-майор П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, О. Тихий, Н. Строката-Караванська, М. Руденко. Хоча правозахисники діяли легально, комуністична влада намагалася притягнути їх до кримінальної відповідальності. З метою фальшування справ їм підкидали зброю, американські долари тощо. У січні 1977 р. заарештували О. Тихого і М. Руденка. Донецький обласний суд засудив О. Тихого до 10 років таборів і 5 років заслання. Інваліда війни М. Руденка засудили на 7 років таборів і 5 років заслання. У липні 1978 р. був засуджений Л. Лук'яненко на 10 років таборів і 5 років заслання. Незважаючи на ці розправи, УГГ поповнювалася новими правозахисниками. Про належність до групи заявили ув'язнені дисиденти В. Чорновіл, О. Попович, В. Романюк, С. Шабатура, Д. Шумук, Ю. Шухевич.

2. Форми діяльності дисидентів.

Опозиціонери-дисиденти відрізнялися від революціонерів тим, що вони не закликали до насильства та не застосовували насильницькі методи. Дисиденти намагалися боротись у рамках чинних законів. Каральні органи та пропаганда називали їх «антирадянськими елементами», хоча вони часто виступали з позицій «покращення соціалізму». Український дисидентський рух відрізнявся від російського тим, що його учасники відстоювали не тільки громадянські, а й національні права.

Поширеною формою діяльності дисидентів були письмові звернення (листи) керівникам УРСР і СРСР. Значний суспільний резонанс мав «Лист творчої молоді Дніпропетровська». «Ми, творча молодь Дніпропетровська, — писали вони, — вимагаємо притягти до відповідальності всіх тих, хто влаштовує брутальні україножерські кампанії... хто переслідує чесних, відомих народові людей за те, що вони хочуть виховувати дітей в українських дитсадках, школах, технікумах і вузах». У листі були наведені приклади переслідування громадян за те, що вони схвально відгукнулися про роман О. Гончара «Собор», повідомлялося про нищення пам'яток української культури. Автором листа вважається поет І. Сокульський.

Свої звернення дисиденти направляли не тільки керівництву держави, а й оприлюднювали через зарубіжні засоби інформації. Так, текст згаданого листа прозвучав на хвилях радіостанції «Свобода», яка вважалася тоді ворожою.

Популярною діяльністю дисидентів був «самвидав». До цієї форми діяльності вони вдавалися через те, що в СРСР у ті роки існувала система суворого контролю за поширенням будь-якої інформації. У державі діяла жорстка цензура: спеціальні органи перевіряли всі рукописи, які пропонувалися до друку. Тому матеріали, у яких критикувалася діяльність радянського керівництва, переписувалися чи передруковувалися і передавалися з рук у руки. В. Савченко, який брав участь у підготовці «Листа творчої молоді Дніпропетровська», згадував: «В обвинувальному висновку мені інкримінувалося розповсюдження “самвидавних” матеріалів: лекції академіка А. Аганбегяна про стан радянської економіки, промови П. Григоренка на вечорі пам'яті захисника кримських татар письменника О. Костеріна та книжки словацького літературознавця М. Мольнара “Словаки і українці”».

Дисиденти створювали підпільні групи та організації, розповсюджували листівки, виступали на різних зібраннях, похоронах однодумців. Вони також використовували трибуну відкритих судових процесів для захисту громадянських прав і критики радянської влади. В ув'язненні дисиденти не припиняли боротьбу з комуністичним режимом. З таборів вони передавали на волю свої твори та документи, повідомляли про стан засуджених, оголошували протестні голодування, не виходили на роботу.

працюємо з документами

- Прочитайте уривок із листа і визначте, які «цікаві» справи в Чехословаччині мав на увазі автор, чому в нього викликали інтерес чехословацькі події.

З листа редактора видавництва «Молодь України» М. Малаша до брата — токаря Дніпропетровського заводу металургійного устаткування

Березень, 1968 р.

...Цікаві справи в Чехословаччині. Наші газети в основному мовчать, але там є чимало нового. Чехословацькі газети в Києві теж не продаються, хоч раніше були завжди. Немає й югославських, бо ті теж пишуть про все, що відбувається в Чехословаччині. Правда, газета «Нове життя», що виходить у Чехословаччині українською мовою, прийшла Кореневичу, який її передплачує. Спочатку — без укладки, а тепер уже повністю. Будемо вірити, що й у нас скоро буде якась буча. Коли б швидше, а то далі так жити не можна. Імперія розпадається, і буде добре, якщо й Україна скаже своє слово проти неї...

перевірте свої знання

1. Що, на вашу думку, означає слово *дисидент*?
2. Назвіть найвідоміших українських дисидентів.
3. За що боролися українські дисиденти?
4. Які людські якості були притаманні борцям за громадянські права та національну культуру?
5. Охарактеризуйте основні форми діяльності дисидентів.
6. Які методи використовував комуністичний режим у боротьбі з опозицією?

7. Завдяки чому владі вдалося придушити рух дисидентів?
8. Яке значення мав опозиційний рух для становлення Української держави?
9. Якими були причини виникнення релігійного дисидентства в СРСР?
10. Як політичні події та суспільне життя в інших країнах впливали на формування опозиційних настроїв у СРСР?

НАШ КРАЙ У СЕРЕДИНІ 1960-х – НА ПОЧАТКУ 1980-х років

• З'ясуйте, як позначилися реформи М. Хрущова на житті вашого краю. • Як сприйняли ваші земляки зміну партійного керівництва в жовтні 1964 р.? • Які зміни відбулися в індустріальному й аграрному розвитку краю? • Назвіть видатних працівників того часу, опишіть їхні успіхи та труднощі. • Якими були відносини між представниками різних національностей?

• Охарактеризуйте соціальну сферу того часу, виокремивши питання повсякденного життя населення та партійно-державної номенклатури, моральний стан мешканців краю. • Які обставини та події визначали їх зміст і спрямованість?

• Зверніться до бібліотеки та місцевого краєзнавчого музею. • Назвіть визначних учених краю того часу, їхні відкриття та здобутки. • Визначте особливості культурного розвитку, охарактеризуйте творчість видатних митців. • Як позначився на історії вашого краю дисидентський рух?

• Проведіть дослідження повсякденного життя 1960–1980-х років. Попросіть своїх дідуся та бабусю, інших родичів і знайомих, які пам'ятають той час, відповісти на запитання, що подаються нижче. Зібравши їхні свідчення, ви дізнаєтеся багато цікавого. Ваша робота матиме важливе наукове значення, бо ви зафіксуєте свідчення, які досі зберігаються в пам'яті людей, але з часом можуть бути втрачені. Окремими цікавими фактами ви можете ілюструвати свої відповіді на уроці. Зрозуміло, що запропоновані запитання охоплюють не всі сторони життя, тому ви можете сформулювати власні.

Які найважливіші, на вашу думку, факти з життя тих років ви хотіли б розповісти сучасній молоді? Опишіть інтер'єр вашого житла. Як змінювалося житло впродовж 1960-х, 1970-х, 1980-х років? Як відзначали родинні свята? Які теми обговорювались у сім'ї та з друзями? Чи говорили про політику? Яку музику слухали? Назвіть та опишіть зовнішній вигляд телевізорів і радіоприймачів того часу. Які телефільми та телепередачі були популярними? Чи відвідували тоді кінотеатри? Які фільми були популярними серед молоді та дорослих? Як відбувались вечори відпочинку? Які танці були популярними? Опишіть сценарій вечора та поведінку його учасників. Чи можна було придбати в магазинах продукти харчування та необхідні речі? Що продавалося на ринках? Який одяг тоді носили? Які доручення батьків найчастіше доводилося виконувати дітям? Яке місце посідали фізкультура та спорт у житті людей того часу? Які газети та журнали тоді читали? Назвіть публікації, що мали суспільний відгук і найбільше запам'яталися. Які речі побуту, газети, журнали цих років ви зберегли?

Т. Голембієвська. Українські куманці.
1960 р.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 4

«Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х — початок 1980-х років)»

Криза радянського ладу була певною мірою призупинена реформами М. Хрущова. Проте вони не позначилися на сутності радянського політичного устрою, а лише згладили гострі кути сталінської моделі соціалізму.

Після усунення від влади М. Хрущова дедалі рідше згадувалося про XX з'їзд КПРС, залишалося менше ознак реформування й десталінізації суспільства. Країна поступово поринала в стан глибокого застою. Декларативні гасла, зафіксовані в Конституції УРСР 1978 р., помітно розходилися з реальним життям. Переважна більшість населення втратила віру в комуністичні ідеали.

Стала очевидною необхідність переходу від адміністративних до економічних методів управління господарством. Суть нових підходів полягала в розширенні самостійності підприємств, удосконаленні планування, посиленні між ними прямих договірних зв'язків, установленні економічно обґрунтованих цін, матеріальному стимулюванні трудових колективів залежно від результатів їхньої праці. Однак реформування економіки не було доведене до кінця та не дало бажаного результату.

Гострі проблеми постали в сільському господарстві, що визискувалося шляхом заниження цін на сільськогосподарську продукцію та завищення цін на промислові товари. Зберігався низький рівень оплати праці селян.

Екстенсивний економічний розвиток СРСР та його складової частини УРСР не давав можливості істотно підвищити рівень життя населення.

Основна маса населення жила повсякденним життям, що зводилося здебільшого до вирішення побутових проблем. Життя сільських і міських жителів мало певні особливості, воно змінювалося під впливом НТР.

КПРС активно пропагувала комуністичну мораль, однак партійні керівники нерідко порушували її. Поширилася «подвійна мораль». Водночас багато людей дотримувалися високих моральних принципів. Осередками моральності були школа та сім'я, де прищеплювали поняття про добро і зло, давали уроки моральної поведінки.

Суперечливі процеси відбувалися в культурі. Стався перехід до загальної середньої освіти. Помітний вплив на стан освіти мали вчителі-новатори. Освіта перебувала в жорстких ідеологічних рамках, відбувалося її зросійщення.

Світове визнання здобули наукові відкриття, зроблені під керівництвом Б. Патона, В. Глушкова, В. Ремесла та ін. Постійного ідеологічного тиску зазнавали гуманітарні науки. Історики та літературознавці створили низку енциклопедичних видань. Чимало науковців зазнали переслідувань за звинувачення в так званому націоналізмі.

Українська художня література збагатилася новими творами. КПРС обмежувала свободу творчості, що перешкоджало правдивому висвітленню життя народу.

У середині 1960-х років активізувався опозиційний рух, на який влада відповіла арештами та судовими процесами. Дисиденти дотримувалися принципів мирної боротьби за права людини та незалежність України. Український дисидентський рух відстоював не тільки соціальні, а й національні права.